

**ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Է. Ջ Միրզոյան

Հիմնաբառեր: Արևմտահայերեն. թուրքերեն, հայերեն բառեր, հայերեն բառեր թուրքերենում, լեզուների առնչություն, լեզվական փոխառություններ, լեզվական կապեր:

Աշխարհաբարը կամ արդի հայերենն այսօր ներկայանում է երկու գրական տարբերակներով՝ արևելահայ և արևմտահայ: Արևմտահայերենի վրա սկզբնապես մեծ էր թուրքերենի, իսկ ավելի ուշ՝ XIX դ. կեսերից սկսած, ֆրանսերենի ազդեցությունը: Դա նկատվում է ինչպես բառապաշարի, այնպես էլ առանձին քերականական ձևերի կազմության մեջ¹: «Տաճիկ գրականությունը այնքան ողորմելի էր, որ ամոթ էր համարվում նրանով զբաղվել: Իսկ ֆրանսերենը ուսման կատարելագույն աստիճանն էր համարվում»²:

Հարկ է նշել, որ այս երևույթը միակողմանի չի եղել. հայերենը ևս իր ազդեցությունն է ունեցել ժողովրդախոսակցական թուրքերենի վրա (գլխավորապես բառապաշարում): Այդ իսկ պատճառով հայերեն-թուրքերեն առնչությունների ուսումնասիրությունը լեզվաբանական տեսանկյունից մեծ հետաքրքրության է արժանացել և շարունակում ուշադրության առարկա լինել ինչպես հայագետների, այնպես էլ թուրքագետների կողմից:

Իսկ մինչև ո՞ր էին հասնում թուրքերեն տարրերի գործածության սահմանները XVIII դ. վերջերին և XIX դ. սկզբներին. Հ. Աճառյանն այս հարցի շուրջ հետևյալ դասակարգումն է արել.

¹Յու. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Ե., 2007, էջ 8:

²Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Ե., 1951, էջ 572:

1. Հայեր, որոնք ենթարկվել են լեզվական ձուլումի և խոսում են միայն թուրքերեն: Փոքր Ասիայի ոչ թուրք բնակչության հարկադրական լեզվական ձուլումի մասին բազմաթիվ վկայություններ կան հատկապես XIX դ. 30-ական թթ.: Ռուս լեզվաբան, տեղագրագետ Մ. Վրոնչենկոն այս մասին գրում է. «Անկարայում հայերը հայերեն չգիտեն... Իզմիրից ու Բուրսայից բացի՝ հայ հոգևորականները ոչ մի տեղ հայերեն չգիտեն, և ծիսակատարությունները կատարվում են թուրքերեն՝ հայկական տառերով տպագրված գրքերով»³: Մեկ այլ հեղինակ՝ ռուս կովկասագետ, ճանապարհորդ, ազգագրագետ Ե. Վեյդենբաումը գրում է. «Արդվինում բոլոր հայերն առանց բացառության խոսում են թուրքերեն և իրենց սովորությունների մեջ այնքան են թրքացել, որ նույնիսկ միմյանց հանդիպելիս ողջունում են մուսուլմանական ձևով»⁴:

2. Հայեր, որոնց բառամթերքում գերակշռում են առավելաբար թուրքերեն, քան հայերեն բառերը (հաշվելի քանակով): Լեզվաբան-արևելագետ Ն. Մկրտչյանը նշում է. «Վարդենիքի (Ակնա շրջակայքի գյուղերից մեկը, որ մինչև XIX դ. դեռևս պահպանում էր իր հայկական անունը, այսօր արդեն կրում է Բաշ Վարդենիք անունը) մեջ խաչողիների (քրիստոնյաների՝ խաչի որդիներ) ընտանիքը դեռևս հայերեն էր գործածում՝ *գրպան, խաչքար, Նեռը տանի, վայր վրադ, սատկին* և այլն»⁵: Նման դեպքերում դա դիտվում էր ոչ թե զուտ հայերեն, այլ այսպես կոչված «հայավարի/հայեվար» խոսակցություն:

3. Հայեր, որոնց բառամթերքում թուրքերենից փոխառյալ բառերն այդքան էլ զգալի թիվ չեն կազմում. օր.՝ «Չինքի գրոց շարադրութին է, փոքր տղայքն կամ այլք, որ տահա գրոց լեզուն չեն գի-

³М. Вронченко, Обзорение Малой Азии в нынешнем ее состоянии, / составленное русским путешественником М.В., ч. 2. СПб., 1840, с. 29, 241. տե՛ս նաև Д. Еремеев, Этногенез турок, М., 1971, էջ 172-173:

⁴Դ. Երևելս, Թուրքերի ծագումը, Ե., 1975, էջ 227, տե՛ս նաև Е. Вейденбаум, От Батума до Артина. Путевые заметки // ИКОИРГО, 1879-1881, т. VI, էջ 186:

⁵Տե՛ս М. Кочар, Турецкие элементы в языке константинопольских армян, Е., 1981, էջ 19:

տեր, դիժարկեկ կու հասկնան» (= Քանի որ գրերի շարադրություն է, մանկահասակ տղաները կամ նրանք, որոնք դեռ գրերի լեզուն չգիտեն, դժվարությամբ են հասկանում)⁶:

Թուրքերենի որոշակի ազդեցությունն են կրել ոչ միայն այն բարբառները, որոնցով խոսել են Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող հայերը, այլև այն բարբառները, որոնցով խոսել են Ղրիմի, Նոր Նախիջևանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Ֆրանսիայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի հայերը⁷:

Թուրքերեն տարրերի գործածության սահմանները, սակայն, հայերենի բարբառներում նույնակերպ չեն տարածվել: Դրանք առավելապես նկատելի են Փոքր Ասիայի և Բալկանյան թերակղզու հարավային հատվածների բարբառներում, մասնավորապես պոլսահայ (ստամբուլահայ) բարբառում: Այս մասին Աճառյանը նշում է. «Եթե ի նկատի առնենք մեր արդի ժողովրդական բարբառը՝ կը տեսնենք թե ամենէն աւելի զօրեղ մասը կը ներկայացնէ թրքական տարրը»⁸:

Պոլսաբնակ հայերի խոսակցական լեզվում թուրքերեն տարրերի լայն կիրառումը, ըստ արևելագետ Մ. Քոչարի, մեկնաբանվել է հետևյալ կերպ. «Այստեղի (Կոստանդնուպոլսի/Ստամբուլի հայերը) երկլեզվախոսներ էին. տիրապետում էին թուրքերենին այնքան լավ, որքան հայերենին, և թուրքերեն տարրերի կիրառումը բնավ էլ կապված չէր այն բանի հետ, թե հայերենում դրանց համարժեքները չկային... Վերջիններիս երկլեզվախոսության մասին է վկայում հայատառ թուրքերենով գրված հարուստ գրականությունը»⁹:

Փաստորեն, թուրքերենի ազդեցության վտանգը թուրքաբնակ հայերի համար XVIII-XIX դդ. ստեղծել էր լեզվի գոյությանը սպառնացող մեծ վտանգ, քանի որ «ծնվում էին թրքախոս հայության զանգվածներ, հանդես էին գալիս թրքախոս հայ աշուղներ, բանաս-

⁶ Պաղտասար Դպիր, Գիրք քերականութեան, Կ. Պոլիս, 1760, էջ 2:

⁷ Ավելի մանրամասն տե՛ս *Մ. Կոչար*, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁸ Հ. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերենի մէջ // «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 4:

⁹ Տե՛ս *Մ. Կոչար*, նշվ. աշխ., էջ 5:

տեղծներ...»¹⁰, այսինքն՝ կա՛մ խոսում էին «թրքացած» արևմտահայերենով, կա՛մ թուրքերենով: Եվ լեզվի անաղարտությունը պահպանելու համար աշխարհաբարով մի շարք աշխատություններ են գրվում: Առաջին հեղինակներից են Պաղտասար Դպիրը, Մխ. Մեքաստացին, Հակ. Նալյանը, Հովհ. Կարնեցին: Թեև նպատակն էր լեզուն մաքրել օտար տարրերից, սակայն նրանց գործերն էլ մաքուր աշխարհաբարով չէին շարադրված: Օր.՝ «Ասա թե հիչ մեկ պատճառ մի, կամ սեպեպ մի կայ»¹¹: Այստեղ *սեպեպ* բառը դրված է համապատասխան հայերեն անվանումից հետո որպես բացատրություն (թուրքերեն և հայերեն նույնանիշների միաժամանակյա գործածություն): Պաղտասար Դպիրը նույնիսկ հեղինակել է թուրքերեն բանաստեղծություններ: Իսկ Հակոբ Նալյանի մոտ նկատվում են առանձին արաբերեն և թուրքերեն բառեր՝ *շերպեթ* (օշարակ), *ճիկեր* (թոք) և այլն¹²:

XIX դ. թուրքերենի ազդեցություն է նկատվում նաև արևմտահայ հեղինակների գործերում, բայց դա ունեցել է առավելապես ոճական-արտահայտչական արժեք: Նույն նպատակներով թուրքերենին են դիմում նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակները: Օր.՝ «Վարդան, ինձի նայե, *կեչեն* ուրբաթ *կյունի* պարոն Սերոբն Էվինտե գեղեցիկ աղջիկ *կեորտյում*: Ինձի նայե, *էկերեկլենմեք* կուզես, ես ֆիքս կրնեմ: *Տազաթ*»¹³:

Այս վտանգը հաղթահարելու համար էր նաև այն, որ XVIII դ. փորձ արվեց վերականգնելու գրաբարը և այն ճանաչելու որպես համազգային գրական լեզու: 1850-1860-ական թթ. լեզվի մաքրման համար պայքարն առավել ուժգին դրսևորվում է մամուլում և գեղարվեստական գրականության մեջ: Պոլսում «Ծաղիկ» հանդեսը դարձավ մամուլում մաքուր արևմտահայ աշխարհաբարի առաջին օրինակը: Անհրաժեշտ է նշել, որ 1855 թ. հունվարի 25-ին Պոլսի

¹⁰ Շ. Նազարյան, Պետրոս Ղափանցի, Ե., 1969, էջ 160-161, տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Ե., 1946, էջ 438:

¹¹ ՀՆԶ, 1757, էջ 12:

¹² Յու. Ավետիսյան, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Ե., 2002, էջ 44-46:

¹³ Համաստեղ, Հայաստանի լեռներու սրնգահարը, Ե., 1989, էջ 79:

պատրիարքարանը արևմտահայ աշխարհաբարի՝ օտար բառերը հայերեն բառերով փոխարինելու մասին պաշտոնական հայտարարություն է անում: Իսկ ավելի ուշ՝ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին, արևմտահայերենը վերջնականապես կանոնարկվեց և գրական լեզու դարձավ մի խումբ տաղանդավոր գրողների ջանքերով՝ Ա. Արփիարյան, Լ. Բաշալյան, Երվ. Օսյան, Գ. Զոհրապ, Ինտրա և ուրիշներ¹⁴:

Արևմտահայերեն-թուրքերեն առնչություններն առկա են լեզվի գրեթե բոլոր մակարդակներում: Թեև այդ առնչություններն առավել ակնառու են բառապաշարում, սակայն հնչյունական համակարգում և երականության մեջ դրանք խիստ մասնակի դրսևորումներ ունեցան:

Արևմտահայերենում պայթական բաղաձայնների գրաբարյան եռաստիճան համակարգը վերածվել է երկաստիճան խլազուրկ համակարգի. բոլոր խուլ պայթականներն արտասանվում են որպես ձայնեղներ, իսկ բոլոր ձայնեղ պայթականները՝ որպես շնչեղ խուլեր¹⁵: Բաղաձայնների համակարգին բնորոշ այս առանձնահատկությունը, հատուկ լինելով նաև թուրքերենին, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ թուրքերենի որոշակի ազդեցությունը միայն նպաստել է այս երևույթի տարածմանը, քանի որ հայերենում այն առկա է եղել դեռ շատ վաղուց: Այդ են վկայում V-XI դդ. հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանված և Գ. Ջահուկյանի արձանագրած ձայնեղների խլացման առանձին դեպքերը (*մանկունք* բառը գրված է *մանգունք*, *դազադ-դաքադ*, *զահակից-քահակից*): Հետևաբար պետք է ենթադրել, որ մինչև թուրքերենի որոշակի ազդեցությունը հայերենում այս երևույթն առկա է եղել¹⁶:

Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր լեզվի քերականական համակարգ առավել փակ է օտար լեզվական տարրերի ներթափանցման համար, սակայն պոլսահայ բարբառում ձևաբանական դիտա-

¹⁴ Վ. Աճեմյան, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Ե., 1971, էջ 169:

¹⁵ Ռ. Մաքսպետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, էջ 11:

¹⁶ Յու. Ավետիսյան, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, էջ 15:

կետից հաճախ են նկատվում թուրքերենի քերականական ձևերի ներթափանցումներ, որոնց մի մասն անցել է արևմտահայ խոսակցական լեզվին՝ իր անձուկ տեղը գտնելով նաև գրական արևմտահայերենում:

Այսպես՝ թուրքերենում ածականի համեմատական աստիճանը լինում է *daha* բառի միջոցով¹⁷: *Daha+ածական*, ինչպես նաև *en* (թուրքերենում ածականի գերադրական աստիճանի ցուցիչ)+ *ածական* կառույցը բնորոշ է արևմտահայ ժողովրդախոսակցական լեզվին: Արևմտահայերենում դեռևս XX դ. սկզբից *en+ածական* կառույցը գրական բարձր ոճերում մերժելի է համարվել: Գրավոր խոսքում հանդիպում է հազվադեպ և ոչ բոլոր հեղինակների լեզվում՝ «Ու էն մեծ մասն...» (Դ. Վարուժան), «Գեղուհիներու էն գեղանին» (Միամանթո)¹⁸:

Արևմտահայ գրականն ունի նաև ածականի գերադրական աստիճանի նորօրինակ մասնիկներ, որոնք, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, «ձևացած են թուրքերեն լեզվի ոճով, բայց թուրքերեն չեն¹⁹», օր.՝ *լեփ-լեցուն*, *ճեփ-ճերմակ*, *կաս-կապույտ*: Խոսակցական տարբերակում հանդիպում են նաև *ճեփս-ճերմակ*, *կափս-կապույտ* ձևերը: Արևելահայերենում այս ձևերը գործածական չեն, սակայն աստիճանաբար մուտք են գործում:

Գրական արևմտահայերեն ներթափանցած թուրքերենի քերականական ազդեցությունը ցուցահանող մի այլ օրինակ է թրք. *imis* (եղել է) մասնիկով կազմվող «պատմողական եղանակը» (Աճառյանն առաջարկում է այն պատմողական եղանակ կոչել): Արևելագետ Մ. Քոչարը կատարում է եզրույթիորոշ ճշգրտում՝ հիշյալ ձևը անվանելով ոչ թե եղանակ, այլ եղանակավորում, սակայն, ինչպես նշում է Ռ. Սաքապետոյանը, այս եղանակը ընդունում են ոչ բոլոր քերականները: Քերականական այս ձևը հաճախ հանդիպում

¹⁷ Ա. Մաֆարյան, Ա. Սողոմոնյան, Տ. Լոբմազյոզյան, Թուրքերենի դասագիրք, Ե., 2001, էջ 56:

¹⁸ Յու. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, էջ 92:

¹⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Ե., 1951, էջ 288:

է արևմտահայ հեղինակների երկերում. «Դեռ առաջին անգամ է, որ կհագնի եղեր» (ԵՕ²⁰): Նշենք նաև, որ մեր օրերում ևս այսպիսի օրինակներ կարող ենք լսել նաև պոլսահայոց ուսյալ շրջանակների խոսքում, օր.՝ «Ունի եղեր հայրս²¹»:

Ա. Այտընյանը նկատում է արևմտահայ խոսակցական լեզվում հետաքրքիր քերականական մի ձև. *այր* բառի եզակի թիվը չի հոլովվում, սակայն այս դեպքում օգտագործվում է թուրքերեն *երկան* (տղամարդ, այր) բառը: Օրինակ՝ *երկան*, *երկանէ*, *երկանով*, ինչպես նաև երբեմն՝ *երկան*-մարդու, *երկան*- մարդէ²²: Բառի ծագման մասին կիսուենք ավելի ուշ:

Համշենի խոսակցականում հաճախ օգտագործվող ձևերից է հետևյալ կառույցը՝ *բայսահիւք+ս(ուշ)* ածանցը: Օր.՝ *խմուշ եմ, ուտուշ եմ, գալուշ եմ* (խմել եմ - խմած եմ, կերել եմ-կերած եմ, եկել եմ-եկած եմ): Արևելահայ խոսակցականում բարբառային այս ձևից մի օրինակ՝ ուտուշ-խմուշ քարացած ձևը կարծես թե համատարած բնույթ է ստացել:

Հետազոտության այս համատեքստում հատուկ պետք է նշել նաև լեզվական մի իրողության մասին, որն առանձին ուսումնասիրության թեմա է՝ իր թողած հարուստ լեզվապատմական ավանդությամբ. արևմտահայերենի և նրա որոշակի առանձնահատկությունների պահպանման ուղղությամբ արված քայլերից հարկ է առանձնացնել մի յուրահատուկ և պարբերական հոդվածաշար, որը հավաքված է պոլսահայ կիսամսյա գեղարվեստական/թատերական «Քուլիս» հանդեսի «Լուցիքա Տուտուին Շաբաթը» ընդհանուր խորագրի տակ՝ սկիզբ դրված 1968 թ.²³: Դրանք հոդվածներ են, որոնք գրված են ժողովրդախոսակցական արևմտահայերենով, կամ, այսպես կոչված, «պոլսո հայեվար»-ով: Մի յուրահատուկ գե-

²⁰ Ե. Օսյան, Ընտանիք, պատիւ, բարոյական, Կ. Պոլիս, 1929:

²¹ Հայրս ունեցել է:

²² Ա. Այտընեան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 15:

²³ «Քուլիս», Կ. Պոլիս, 1968, թիվ 3 (507): Տե՛ս նաև Kulis, editör Fisun Yalçinkaya, Istanbul, 2020:

ղագիտական հոսանք համարվող «հայեվար»-ով կիսաերգիծական հոդվածաշարի հիմնադիրը պոլսահայ հայտնի մտավորական, մշակույթի վաստակավոր գործիչ, «Քուլիս» հանդեսի հիմնադիր-խմբագիր Հակոբ Այվազն է, որի՝ այդ ուղղությամբ գործը հաջողությամբ շարունակվում է պոլսահայ երկլեզու (հայերեն և թուրքերեն) շաբաթաթերթ «Ակօս»-ի էջերում: Այս խոսակցական լեզվի մեջ միավորված են արևմտահայերեն և թուրքերեն բառամթերքը, քերականական ձևերը, և, ցավոք, արտացոլում է այն իրականությունը, որը տիրում է պոլսահայ համայնքում՝ լեզվական խնդրի առնչությամբ: «Ակօս»-ը նկատում է, որ մի կողմից հնարավոր չէ անտեսել հայության այն զանգվածը, որը խոսում է «հայեվար»-ով, իսկ մյուս կողմից՝ «Լուցիքա Տուտու»ի խոսակցությունը, շօշափած նիւթերն ու գործածած բացատրությունները այնքան դրական ու շինիչ են, որ իր դիտարկումները երբեմն կը յիշեցնեն փոքրիկ տղուն զարմանքը թագաւորին մերկութեան ի տես եւ կամ պալատներու համարձակախօս հտալիտները, որոնց ըսածները թէւ ոմանց կողմէ լուրջի չեն առնուիր, բայց անոնք յաճախ իմաստուն խորհրդատուներէն անգամ կ'ըլլան աւելի օգտակար»²⁴: Օր.՝ «Աս տավէթիյէները մեր մաթպաայէն ելած են» [= Այս կոչնագրերը (հրավիրագրերը) մեր տպարանից են դուրս եկել]²⁵:

Այսպես, ինչպես նշել ենք, հայերենի և թուրքերենի փոխհարաբերությունն առավել ցայտուն դրսևորվել է և՛ արևմտահայերենի, և՛ թուրքերենի բառապաշարում: Որքան էլ թուրքերենն առաջին հերթին դիմել է արաբերենից և ֆարսերենից (պարսկերեն) փոխառյալ բառերին (արաբերենը Ղուրանի լեզուն էր, իսկ պարսկերենը՝ պոեզիայի)²⁶, այնուամենայնիվ նրան չի հաջողվել զերծ մնալ հայերենի ազդեցությունից, քանի որ սեփական, ազգային ոչ կանոնարկված լեզվի բացակայության դեպքում բնականաբար այդպես էլ

²⁴ «Ակօս», թիվ 95, 23 հունվարի 1998:

²⁵ Թուրք.՝ *davetiye* «հրավիրագիր, կոչնագիր» (տե՛ս *Türkçe-Ermenice Sözlük, աշխատ. հ. Արիստակես վրդ. Պոհճալեան*, Istanbul, 1996, էջ 82), թուրք.՝ *matbaa*-տպարան «մաթպաայ (էն) / տպարանից» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 321):

²⁶ *Ղ. Երեսեկ*, Թուրքերի ծագումը, Ե., 1975, էջ 201:

պետք է լիներ: Չնայած որոշ թուրք լեզվաբաններ թերահավատ են այդ իրողությանը, սակայն, ինչպես նշում է Ն. Մկրտչյանը, հայերեն կամ հայերենի միջոցով (այսպես կոչված «հայացածօտար բառեր») շուրջ երկու հազար բառ անցել է գրական թուրքերենին և բարբառներին, որոնց մի զգալի մասը փոխարինելի չէ այլ համարժեքներով²⁷:

Հ. Աճառյանը 1902 թ. հրատարակել է «Թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա. թուրքերենէ փոխառեալ բառերը հայերենի մէջ» ուսումնասիրությունը, որտեղ խոսում է հայերենին անցած թուրքերեն չորս հազար բառերի մասին, որոնցից գործածական է համարում հարյուր յոթանասունը, իսկ գրականին անցած թիվը քսանից էլ չի անցնում²⁸: Սակայն հակառակ ուղղությամբ փոխառության մասին ամբողջական ուսումնասիրության որևէ փորձ չի արվել, մինչև որ Ն. Մկրտչյանը 2007 թ. գրեց «Հայերենից փոխառություններ թուրքերենի բարբառներում» խորագրով ընդարձակ ուսումնասիրությունը²⁹: Աճառյանի բառարանում ամփոփվել են միայն մամուլում հրապարակված հայերեն բառերը, որոնք կիրառվում են թուրքերենի այս կամ այն բարբառում³⁰:

Պոլսի բարբառում և խոսակցական լեզվում թուրքերեն տարրերի քննությանն է վերաբերում Մ. Քոչարի աշխատությունը³¹:

Հարկ ենք համարում նշել հայերենից խոսակցական թուրքերենին անցած բառերի մասին առաջին հրապարակումներից մի քանիսը: Թուրքերենին (օսմաներեն) հայերենից անցած բառերի մասին առաջին հիշատակողներից մեկն էր XVII դ. թուրք պատմաբան-ճանապարհորդ Էվլիա Չելեբին, որը ճանապարհորդել է Սու-

²⁷ Միայն հայերենից փոխառյալ չորս հարյուր բառ թուրքերենի բարբառներում Ն. Մկրտչյանի ուսումնասիրության մեջ են նշված (տե՛ս Ն. Մկրտչյան, Հայերենից փոխառություններ թուրքերենի բարբառներում, Ե., 2007):

²⁸ Հ. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառեալբառեր հայերենի մէջ //«Էմինեան ազգագրական ժողովածո», հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902:

²⁹ Ն. Մկրտչյան, նշվ. աշխ.:

³⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, հ. 4, Ե., 1979:

³¹ М. Кочар, Турецкие элементы в языке константинопольских армян», Е., 1981:

դովայից մինչև Պարսկաստան՝ ուղևորությունների ընթացքում արձանագրելովերեք տասնյակից ավելի հայերեն բառեր, օր.՝ *şenlik* (*şen+lik*՝ թուրք. գոյականակերտ ածանց) «շինություն», *çermik* «ջերմուկ», *çörten* «ջրհորդան», *hopan* «խոպան», *keran* «գերան» և այլն³²:

XIX դ. 2-րդ կեսից և XX դ. սկզբին այս թեմայի շուրջ խոսել են նաև բազմաթիվ թուրքագետներ, ինչպես Ք. Պատկանյանը, Վլ. Գորդլևսկին, Է. Սևորոյանը: Այդ շրջանում հայ մամուլում թուրքերեն խոսակցական լեզվին անցած (փոխառյալ) բառերի վերաբերյալ մեծ հետաքրքրություն սկսվեց: Այսպես, 1898 թ. «Բիւրակն» հանդեսում Աճառյանի ջանքերի և կոչերի շնորհիվ սկսեցին հրատարակվել բառացանկեր ժողովրդախոսակցական թուրքերենում գործածվող հայերեն բառերի մասին³³: Հ. Աճառյանը, նախորդների և իր իսկ հավաքած նյութերն ամբողջացնելով, հրապարակեց նախ 1913 թ. «Գաւառական բառարանում»³⁴, ապա «Հայերեն արմատականում» հայերենից թուրքերեն խոսակցական լեզվին անցած շուրջ 230 բառ: Հայ լեզվաբան Հովհ. Գազանճյանը հատուկ հոդված հրատարակեց՝ նվիրված այս թեմային³⁵: Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ *այր* բառին: Հեղինակը հայերենից փոխառյալ է համարում թուրքերեն *er* (տղամարդ) և սրանով կազմված *erkek* (արական), *erkeçi* (արու այծ) նմանատիպ բառերը: Սակայն Հ. Աճառյանը նշում է, որ դրանք միայն պատահական նմանություն ունեն մեր բառերի հետ³⁶: Մենք համամիտ ենք Գազանճյանի հետ, քանի որ *perik* բառը *er+ik* (իկ՝ փաղաքշական մասնիկ) ձևից է առաջացել: Իսկ ահա *er* բառը հավանաբար *այր* բառն է, որը *այ>է* հնչյունափոխության արդյունք է:

³² Ն. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 3: Աճառյանը բառարանում *ջեր(ւ)* արմատի տակ նշում է հայ. (Եվդ. բրբռ.) *ջերմուկ* «ջերմուկ», որ այլ մտածողության շեմ է բացում (*ծանոթ. խմբ.*)

³³ Հ. Աճառեան. Հայերեն փոխառեալ բառերու կոչ մը գաւառացի բանահաւաքներուն // «Բիւրակն», Կ.Պոլիս, 1898, էջ 385-387:

³⁴ Հ. Աճառեան., Գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:

³⁵ Յովհ. Գազանճեան, Հայերեն փոխառեալ բառեր թուրքերենի մէջ, Վիեննա, 1911:

³⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 172-175:

Կան հեղինակներ, որոնք նշում են թուրքերեն խոսակցական լեզվում միայն մի շարք հայերեն բառերի գոյության մասին: Է. Սևորդյանը կարծում է, որ *քիրվե* բառը առաջացել է հայերեն *քավոր* բառից: *Քիրվեն* մուսուլմանների մոտ շատ հարգալից և մեծ հեղինակություն ունեցող անձնավորություն էր, որը ներկա էր լինում երեխայի թլփատման արարողությանը և մոգական մի շարք ծեսեր էր կատարում: Այնուհետև նա ամբողջ կյանքում պիտի խնամարկեր նրան³⁷:

Առաջիններից մեկն էր նաև թուրքագետ Ա. Ջաֆերօղլուն, որ 1951 թ. հրատարակեց «Անադոլուի գավառներից բերանացի քաղվածքներ»³⁸: Ներկայացնենք մի քանի բառ նրա հրատարակած ցանկից. *ախպար-ahbar* «եղբայր», *անիկ-anik* «անիկա», *գեդին-gedin* «գետին», *գա-га* «գալ», *արի-ari* «առի (առնել)» և այլն: Հայերեն բառեր են գործածվել նույնիսկ թուրքական էպոսում՝ «Dede Korkud»-ում (*թագավոր, սուր* և այլն)³⁹:

1980-ական թթ. լույս են տեսնում Խ. Ամիրյանի աշխատանքները⁴⁰: Այս ամբողջ գրականությունը շեշտում է այն փաստը, որ թուրքերենի բառապաշարում հայերենից փոխառյալ բառերն ակնհայտ են և թույլ են տալիս դրանց մասին խոսելու:

1. Հայերեն բառերից կազմված թուրքերեն բառեր և դարձվածքներ. *egav* («եկավ»)–*egavlamak*, *getal boc* («գդալ+պոչ»)–միջատի տեսակ (բառը հայերենի ոչ մի գրավոր աղբյուրում չենք հանդիպում), *gom* («գոմ»)–*kömlmek* («անասուններին հավաքել մի տեղում»): Այս և շատ այլ բառեր հանդես են գալիս գրական թուրքերենում որպես ծածկալեզվի(արգո կամ պայմանական լեզու) բառեր⁴¹:

³⁷ Ն. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

³⁸ Caferolğu, Alacam //Bolu/Elekcileri diline ait bâzi kelimeler/2, Istanbul, 1951.

³⁹ Հ. Աճառյան, Քննություն պոլսահայ բարբառի, Ե., 1941, էջ 7:

⁴⁰ Խ. Ամիրյան, Հայերենից փոխառյալ բառեր ժամանակակից թուրքերենում // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, 4 (484), էջ 81-87: Իսկ 1985 թ. լույս տեսավ հեղինակի «Հայերենից փոխառյալ բառերը արդի թուրքերենում» ընդարձակ հոդվածը, որը որոշ փոփոխություններով հրատարակվեց որպես մենագրություն (Ե., 1996):

⁴¹ Ն. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

2. Արևմտահայերենում թուրքերենից պատճենված դարձվածքներ. *պատշար-duvar örmek* (գործածական է գրական արևմտահայերենում), *սիկարա խմել-sigara içmek* (գործածական է խոսակցական արևմտահայերենում), *նոնաման-ayakkabi* (գործածական է գրական արևմտահայերենում), *երկըննալ-uzanmak*, *աֆ ընել-afetmek* (գործածական է խոսակցական արևմտահայերենում, նկատվում է 1980-ական թթ. պոլսահայ մամուլում)⁴²:

Թուրքերենին անցած հայերեն բառերն իրենց ճիշտ արտասանությամբ չեն փոխանցվել, քանի որ դրանք նախ փոխառել են տեղի թուրքերենի բարբառները, այնուհետև անցել են խոսակցական լեզվին, որից հետո թուրքերի կողմից վերագրվել են որպես թուրքերեն բառեր: Եվ վերջինի բարբառները, անշուշտ, տարբերվում են իրենց հնչյունական առանձնահատկություններով: Ինչպես նշում է Ն. Մկրտչյանը, հայերեն նույն բառը թուրքերենի տարբեր բարբառներում հայտնվում է տարբեր՝ 2-3, նույնիսկ 8-10 աղավաղված տարբերակներով, օր.՝ *քուռակ* (ՀԱԲ, 4, 594) -*kurruk*, *kirrik*, *kurik*, *kuri* (DS 2822, 2330, 3046, 4572)⁴³:

Շայերենից թուրքերենին անցած բառերի համար միասնական հնչյունական օրենքներ սահմանել, թերևս, հնարավոր չէ: Առավել ակնհայտ են հետևյալ հնչյունափոխական երևույթները, բոլոր խուլ պայթականները դարձել են ձայնեղներ (*ավելուկ-avelik* (էվելիք), *հատիկ-hetik* (հեդիք), բոլոր ձայնեղները՝ խուլ պայթականներ (*գաթա-kete* (քեթե), *բազուկ-պեզիկ* (փեզիք), իսկ մեծ թվով բառերի ձայնավորները ենթարկվել են փոխառող լեզվի ձայնավորների ներդաշնակությանը (*ավելուկ-avelik(e>i)*):

Բերենք մի քանի օրինակ հնչյունափոխված տարբերակով արևմտահայերենից թուրքերենին անցած բառերից՝ *օրինակ* (ՀԱԲ, հ. 4, Ե. 1979, էջ 618) - *örnek* (Большой турецко-русский словарь, М., 2006, с. 604), *գաճաճ* «կարճահասակ, կարճիկ, պնդարմատ» (ԳԲ,

⁴² Ն. Աղբալյան, «Քասիմ - Կեանքի տեսարաններ», Թիֆլիս, 1897, էջ 166: Տե՛ս նաև Քասիմ, Կեանքի տեսարաններ, Իսթանպուլ, 2009:

⁴³ Տե՛ս նաև R. Dankoff, Armenian Loanwords in Turkish, Wiesbaden, 1995:

925/DS 682) – bücür (BAS 37), *պգտիկ-bizdik*, *խաչ-հա*⁴⁴: Մի քանի օրինակ էլ՝ արևմտահայերենում թուրքերենից հնչյունափոխված փոխառյալ բառերից՝ *վահիթ* (ժամանակ)-վաքիթ, *սըխը* (խիտ)–սըք (օրինակները՝ 1880-ական թթ. մամուլից՝ «Քասիմ-Կեանքի տեսարաններ», Ն. Աղբալյան, Թիֆլիս, 1897, էջ 166):

Ն. Մկրտչյանը տարբերակել է քսանից ավելի մշակութային բառեր գրական թուրքերենում, որոնց անվանումները հայերեն են (այդպես էլ կոչվում են՝ էրմենի բարլարը - Հայկական պարեր)՝ *Աղջկա պար*-Ահչըք բար, *Ծաղիկ պար*-Չեփիկ բար, *Հոյ նար*-Օյնար (ենթարկվել է բաղարկության, այսինքն՝ գիտակցվում է որպես թուրքերենի *oynamak*՝ «խաղալ, պարել» բառից կազմված *oynar*՝ «շարժուն, շարժվող» մի ձև)⁴⁵:

Թուրքերենում արհեստ ցույց տալու համար գործածվող *ci* մասնիկով կազմված բառերն այսօր հայերենում գործածվում են որպես ազգանուններ, օր.՝ *Ղեմիրճյան*, *Ղազանչյան* և այլն: Նման օրինակներ են *Li* մասնիկով կազմված այն բառերը, որոնք «բնակվող, ունեցող» իմաստն են արտահայտում: Այս ձևերը գործածվում են որպես ազգանուններ, ինչպես օրինակ՝ Իզմիրլյան, Բուրսալյան, Մարաշիլյան և այլն: Խոր ուսումնասիրություն են պահանջում հայկական այն տեղանունների անվանումները, որոնք տեղաբնակ մուսուլմանների կողմից խեղաթյուրվել են. *Վարդենիք*–Բաշ- (վերին) Վարդենիք, *Ավերակ*–Ավարեկ, *Բազմաշեն*–Պզմշեն և այլն:

Այսպիսով՝ արևմտահայերեն-թուրքերեն առնչությունը դրսևավորվում է երկու լեզվի գրեթե բոլոր շերտերում: Փոխազդեցությունը երկկողմանի է, որն իր զարգացման և ծավալման գործընթացում աստիճանաբար ավելի է զգալի դարձել: Նշենք նաև, որ հատկապես պոլսահայ բանավոր լեզվում, առավել բառապաշարում թուրքերեն փոխառություններն էին գերակշռող, ապա արդեն խոսքի կառուցվածքին առանձնահատկություններն էլ գլխավորա-

⁴⁴ Ս. Խաչ, *խաչելություն*, Թրքերեն-հայերեն առձեռն բառարան, Հ. Արիստակես վրդ. Պոհճալեան, Վիեննա, 1996, էջ 179:

⁴⁵ Ն. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

պես թուրքերենի լեզվակառուցվածքին են բնորոշ⁴⁶: Կան թուրքերենում զգալի չափով արևմտահայերենից փոխառյալ բառեր, որ հայտնի ժխտողական պայմաններում չեն համարվում ընդունելի:

Ключевые слова: западноармянский, турецкий, армянские слова в турецком языке, взаимодействие языков, [языковые заимствования, языковые контакты](#).

Յ.Յ. Միրզոյան. Взаимодействие западноармянского и турецкого языков. - В статье предпринята попытка продолжить исследование об армянских заимствованных элементах в турецком языке, начатое академиком Р. Ачаряном еще в конце XIX в. Как было отмечено академиком, этот процесс касался большей частью «устных заимствований». В современной лингвистической науке проведено много исследований, касающихся влияния турецкого языка на армянский язык, в целом, и, в частности, использования заимствованных турецких слов, грамматических форм и языковых выражений, и наоборот.

Проведенное нами исследование доказывает этот факт и показывает, что в настоящее время число заимствованных слов из западноармянского языка в турецком языке увеличивается. Часть армянских слов, вошедших в свое время в говоры турецкого языка, сегодня постепенно входит в активное пользование, фиксируется в словарях и используется в современной турецкой литературе. Таким образом, в результате проведенного исследования, делается вывод, что взаимодействие западноармянского и турецкого языков проявляется практически во всех аспектах рассматриваемых языков, и этот процесс постепенно становится более значимым.

Keywords: Western Armenian language, Turkish language. Armenian words in Turkish, Interaction between languages, borrower linguistic, linguistic contacts.

E.Z. Mirzoyan - Interaction of western armenian and turkish languages. - In this article, we have made an attempt to continue the study of Armenian borrowed elements in Turkish, begun by academician H. Acharyan at the end of the 19th century. As noted by the academician, this process concerned mostly “oral borrowings”. In modern linguistic science, many studies have been carried out regarding the influence of Turkish language on Armenian language in general, and,

⁴⁶ Է. Միրզոյան, Պոլսահայ համայնքի լեզվական խնդիրների արտացոլումը «Ակօս» շաբաթաթերթի էջերում // «Արևելագիտության հարցեր», VII, Ե., 2014, էջ 252-257:

in particular, the use of borrowed Turkish words, grammatical forms and linguistic expressions, and vice versa.

Our research proves this fact and shows that at present the number of words borrowed from Western Armenian language in Turkish language is increasing. Some of Armenian words that once entered the dialects of Turkish language are gradually entering into active use today, being recorded in dictionaries and used in modern Turkish literature.

Thus, as a result of this research, we came to the conclusion that the interaction of Western Armenian and Turkish languages is manifested in almost all aspects of the languages under consideration, and this process is gradually becoming more significant.